

NƏZƏRİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

İdris Abbasov
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
idris.abbasov.2017@mail.ru

Linqvistikaya postmodernist baxış

Açar sözlər: postmodernizm, poststrukturalizm, rizoma, hiperreallıq, izafi, güc strukturları, deterritorializasiya, hipermodernizm, simulakra

Key words: postmodernism, poststructuralism, rhizome, hyperreality, redundant, power structures, deterritorialization, hipermodernism, simulacra.

Ключевые слова: постмодернизм, гиперреальность, ризома, гиперреальность, избыточный, структуры сил, детерриториализация, гипермодернизм, симюлакра.

Linqvistika subyekt və obyektlərin qarşılıqlı struktur əlaqələrini, onların insan davranışına münasibətini öyrənən elm sahəsidir. Qərb düşüncə tarixində linqvistik dərkini iki xətti göstərilir. Birinci xətt R.Dekartın ikiqat subyektə söykənən fikir və mülahizələrində (Cogito ergo sum – Düşünürəmsə, deməli, mövcudam) xülasə edilmiş Karteziyan dilçiliyinin görüşləri ilə əlaqədardır (1, s.221). O həm də danışan varlıqdan və ya ifadətmənin subyektindən asılı olur. Dilin aldadıcı olması barəsində F. Nitsşenin fikirlərindən yaranmış ikinci xətt ikiqat subyektin dəyişməzliyinin və monotonluğunun tənqid edilməsi ilə səciyyələnir. Hal-hazırda Karteziyan yanaşma N.Çomski tərəfindən əsası qoyulmuş transformasyon-generativ linqvistik təhlildə öz təsdiqini tapır. Postmodern bələğət və dil haqqında F.Nitsşenin təklifləri alman mütəfəkkiri Martin Haydeqqer (1889-1976), fransız linqvist Emil Benvenist (1902-1976), fransız filosof Pol Mişel Fuko (1926-1984), fransız filosof, ədəbi tənqidçi və kinoşünas Jil Dölöz (1925-1995), poststrukturalizmin və postmodernizmin parlaq nümayəndəsi, J.Dölöz ilə intellektual əməkdaşlıq edən fransız Pyer Feliks Qatari (1930-1992) və postmodernizmin görkəmli nümayəndəsi, filosof və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Jan-Fransua Liotar (1924-1998) və başqalarının əsərlərinə böyük ölçüdə öz təsirini göstərmişdir. Dilin mənşəyi haqqında eramızdan

əvvəl irəli sürülmüş fikir və müddəalar (Platonun “Kratil”i, Aristotelin “Poetika”sı və s.), Müqəddəs kitablardakı qissələr xeyli dərəcədə bizə tanışdır.

Roma alim-ensiklopediyaşünası, yazıçı Mark Terensiya Varro (e.ə.116-e.ə.27) *De lingua Latina* əsərində sintaksis və etimologiyani qrammatikanın bünövrəsi hesab edirdi. Roma bələğətçisi, natiqlik sənətinə dair *InstitutioOratoria* əsərinin müəllifi MarkFabi Kvintilian (d.35 – ö.96) öz sələfi M.Varronun əsərini nitq hissələri, morfolojiya və s. cəhətdən xeyli sistemləşdirmişdir[2;3].

XVI əsrdə linqvistika öz elmi istiqamətini daha da inkişaf etdirir. O, **Piter Ramusdan(1515-1572) başlayaraq** pedaqoji təməlçilik və linqvistik preskriptivizmə doğru istiqamətini dəyişir. P.Ramus Aristotelin və Kvintilianın dil və bələğət haqqındakı fikirlərini rədd edirdi. O, Aristotelin beş hissəli ritorik sistemini bir kateqoriyada –ornamentalizm-də (zinətləndirmə -*İ.A.*) – birləşdirmiş, M.Kvintilianın görüşlərini səhv sayaraq qətiyyənlə qəbul etməmişdir [1, s.221].

XVII əsr rəsonalizminin kifayət qədər bu mürəkkəb mənərəsində aparıcı xətt, hərəkətverici impuls – rəsonalizmin nəzəriyyədən metoda çevrilməsi idi. Bu dəyişikliyi məhz Dekart gətirdi. Dekartın elmi proqramındakı bəzi müddəalara diqqət etdikdə görürük ki: başlanğıc impuls tərəkür əməliyyatlarının (mühakimə, hökm, vasitə ilə ifadə etmə) vasitəçiliyi olmadan aşkar edilir. Başlanğıc impulsdakı ideyaların aydınlığı və dəqiqliyi “idrakın təbii işığı ilə” (*par la lumière naturelle*) həqiqətin axtarışında əsas kriteriyaya çevrilir. Şüurun əsas xassəsi “ölçülü olmamaqdır”; yəni şüur “ölçüsüz substansiyadır”. Əslində isə burada ölçüsüz substansiyanın başqa əlaməti vardır – onun sürəkliliyi, zamana görə aktivliyi, genişlənməsi və s. Dekarta görə, “düşünən substansiya”, yəni şüurun özü, yaxud tərəkür bir sıra atributlara malikdir. Bunlar təsəvvür, hiss və istəkdən (iradə) ibarətdir. Şüurun, “ölçüsüz substansiyanın” əsas mahiyyəti fitri ideyalarla səciyyələnir, məsələn: tam mükəmməl varlıq kimi Allah ideyası, kəmiyyət, fiqur ideyaları, həmçinin R.Dekartın eyniyyətin məntiqi qanunu saydığı bəzi ümumi həqiqətləri buraya daxil etmək olar. Şüur təsvir olunmuş üsulla digər substansiyanın – cismin kəşfinə gətirib çıxarır. Cismin əsas xassəsi fəzada (*l'étendue*) ölçüdür. Nəticədə sürəklilik (*la durée*) və fəzada ölçü (*l'étendue*) bu iki substansiyanın ən sadə müqayisəsi kimi təqdim edilir. Ancaq Dekartın təlimində ölçülü substansiyanın həcm, fiqur, hissələrin düzülüşü, hərəkət kimi bir sıra atributları vardır. Cisim anlayışı bütün təbiət boyu genişlənilir, “ölçülü substansiya” və nəhayət, materiya ilə

eyniləşdirilir. Dekartın görüşlərinə görə, materiya cism, cism isə materiya oldu, yəni cisim Aristotelin elmi proqramında malik olduğu başlanğıc formasını itirdi. Materiya substansiya oldu –XVII əsrdə baş vermiş və yeni elmi anlayış üçün zəmin hazırlayan inqilab məhz bundan ibarətdir. Dekart “düşünən” və “ölçülü” olmaqla iki substansiya arasındakı uyğunsuzluğu nəzərə alaraq qeyd edir ki, elm “ölçülü substansiya” xüsusunda ziddiyyət təşkil etməyən ideyalar sisteminin qurulmasından ibarətdir. İndi bu ideyalar sistemini həm də mahiyyətinə görə “modellər” adlandırma bilərik. Məhz Dekartın bu müddəasından “modellər”, “konstruktivizm” mərhələsi başlayır və bu yanaşmada dərkətməyə pozitiv baxış öz əksini tapır. Dekart bizim müşahidə etdiyimiz gerçək aləmdən çıxış edərək xəyali dünya qurur. “Aləm haqqında traktat”ında (1630-1633) o yazır: “İndi öz düşüncənizdə bir qədər bu dünyanın hüdudlarını tərk edin və xəyali fəzalarda qurduğum başqa, tamamilə yeni bir aləmə baxın” [4, s.916-917].

P.Ramus dili iki cür təsnifatlandırır: deduktiv təbiətə malik etimologiya və sintaksis. Dilin funksiyasına belə yanaşmalar Qərb fəlsəfəsində elmi tərəkürün dirçəlişinə və dil tədqiqində preskriptivizmin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. P.Ramusun nailiyyətləri XVII əsrdə Rene Dekart (René Dekartes, 1596-1650) tərəfindən daha da zənginləşdirildi. R.Dekart özünün “Discours” (1637) əsərində insanı rəşional varlıq kimi anlayın Aristotelin fikirlərini təşhif etməyə cəhd göstərirdi. O, ilk növbədə fərdlərin əqli və iradi qabiliyyətlərini onların fiziki (maddi) qabiliyyətlərindən ayırırdı. R.Dekart təsdiq edirdi ki, bir fərd olaraq “Mən” ilk məqsədi düşünmək olan bir varlıqdır. Bu, “Mən”in saf şüür, yaxud mükəmməl mövcudiyət olduğunu təsbit edirdi. R.Dekart insanlarda anadangəlmə mövcud olan bəzi universal, fundamental müqəddəm şərtlər haqqında aydın təsəvvürə malik idi. Linqvistikə üçün bu məntiqi təkliflərdən ən mühüm nümunə uyğunluq qanunu ola bilərdi, yəni əgər bir şey mövcuddursa, mövcud olmaya bilməz. P.Ramusun və R.Dekartın dilçilik haqqındakı görüşləri artıq 1660-cı ildə çap olunmuş *Por-Royal Qrammatikas*ında təkmilləşdirilməyə doğru gedir. *Por-Royal Qrammatikas*ının müəlliflərindən biri olan Antuan Arno əslində R.Dekartın fəlsəfəsindən təsirlənmiş məntiqşünas və filosof idi. Əsərin digər müəllifi Klod Lanslo ümumi qrammatik kateqoriyalar və qaydalarla məşğul olan qrammatik idi. *Por-Royal Qrammatikas*ının niyyəti abbatlıqda təhsil alan tələbələrə daha asan material təqdim etmək üçün qrammatik dil strukturlarını universallaşdırmaq idi. Deməli, *Por-Royal Qrammatikas*ında qrammatika və dil universallaşma trayektoriyası üzrə

hərəkət edirdi. Por-royalçılar cümlənin qrammatik subyekt və obyektinin təkamülünə təkan vermək üçün köməkçi feil formasına xüsusi diqqət edirdilər. Belə demək mümkündür ki, *Por-Royal Qrammatikası* məktəblərdə dil təliminə pedaqoji yanaşmaların fundamentini qoymuşdur.

XIX əsr linqvistika elminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsi üçün ən mühüm mərhələni təşkil edir. Fransız linqvist, psixoloji sosiologizmin banisi kimi tanınan İsveçrə dilçisi Ferdinand dö Sössür (1857-1913) həm də dilçilik elmində srukturalizm cərəyanının əsasını qoyanlardan biri hesab olunur. Sırr deyildir ki, Avropada semiotika elmi F.dö Sössürün XX əsrin başlanğıcında təməlini qoyduğu linqvistik təmayülün ağuşunda meydana gəlmişdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Atlantik okeanının o tayında F.dö Sössürün heç vaxt görmədiyi və təliminə bələd olmadığı Çarlz Sanders Pirs adlı bir amerikalı da bir neçə il əvvəl semiotika nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Deməli, linqvistika bir neçə onilliklər ərzində, demək olar ki, semioloji tədqiqatlar üçün əsas olmuşdur [5, s.17]. F.Sössürün dilə yanaşması zamandan və tarixdən asılı olmamalı idi (*atemporal* və *ahistorical*). Dilin funksiyasını təsvir etmək üçün o, *dil* (*langue*) və *nitq* (*parole*) məfhumlarını təqdim edirdi (O, *dil* dedikdə ümumi dil sistemini, *nitq* dedikdə isə, xüsusi dil istifadəsini nəzərdə tuturdu). F.Sössür həmçinin işarənin (bütöv obyektin) işarəolunana (məfhumu) və onun işarədəninə (səs şəklinə) sərbəst münasibətini tədqiq etmişdir. Bütün bu mərhələlər dilin xətti ardıcılıq üzrə necə inkişaf etdiyini izah etmək məqsədini daşıyırdı.

XX əsrdə amerikan dilçi Noam Çomski Kartezian metafizikasını dilin strukturuna tətbiq etdi. O, R.Dekartın və Por-Royal qrammatikasının ardınca gedərək *Sintaktik strukturlar* (1957) və *Kartezian dilçiliyi* (1966) adlı araşdırmalarında sübut etməyə çalışırdı ki, uşaqlar qrammatikanın üç universal strukturu ilə doğulur. Yalnız transformasyon qrammatika daxili qaydaları özündə birləşdirir ki, bu da uşaqlar üçün zəruri olan insan dilini törədir. O zamandan bəri, dilçilikdə N.Çomskinin törədici qrammatika modeli fundamental daxili qaydaları (nüvə cümlələri) aşkarlamaq təşəbbüsü ilə çıxış edir və danışanın həmin nüvə cümlələrdən saysız-hesabsız cümlələr törətdiyini təsbit edir. Dil, adlandırma və təsnifatlandırma prosesində insanların real, canlı təcrübədən izolə olunmuş öz həyatlarında ideyalar, obyektlər və hadisələr haqqında düşüdükləri müəyyən bir sistemi yaradır. Dil fundamental linqvistikani izləməklə kompleks mücərrədliyi inkişaf etdirir. Zaman keçdikcə, törədici-universal qrammatika maddi obyektlərdən və real

hadisələrdən ayrı əqli təsəvvürlərin sistemli və iyerarxiyalaşmış ardıcılığına çevrilir.

Dilçilikdə postmodernizmin nümayəndəsi kimi çıxış edən Emil Benvenistin (1902-1976) linqvistik metodu referent, obyekt, dil və təfəkkürün obyektlə qarşılıqlı əlaqələri kimi məsələləri öyrənməkdən ibarət idi. Onun fikrincə, “Mən” və referent (başqası) bir-birindən asılıdır və onların qarşılıqlı mövcud olması labüddür. Qarşılıqlı əlaqəni vahid primordial terminə çevirmək düzgün deyildir. E.Benvenist özünün “Dildə subyektivlik” adlı oçerkində bəyan edirdi ki, hər an bütün danışanları birləşdirən “Mən”in heç bir vahid konsepti yoxdur. Ona görə də subyektivlik diskursiv konstruksiyanın məhsuludur [6]. E.Benvenistin bu nöqteyi-nəzəri Pol Mişel Fukonun “Biliyin arxeologiyası” adlı əsərində daha da inkişaf etdirilmişdir. M.Fuko göstərirdi ki, postmodernizmdə subyektin mövqeyi şəraitlə müəyyənləşir və ona görə də hər kəs bir çox qrup, yaxud sahələrlə əlaqədə çoxlu subyekt pozisiyalarına malik ola bilər. F.Nitsşedən başlayaraq L.Vitqenşteyn, J.Lyota, J.Dölöz, F.Qatari və bir çox başqaları dilin funksional imkanlarından bəhs etmişdirlər. F.Nitsşe “Şən elm” (1882) əsərində kommunikasiya prosesində dillə təfəkkürü bir-birindən ayırmırdı. O, dilin sosial funksiyası üzərində daha çox dayanırdı. “Fəlsəfi tədqiqatlar” (1953) əsərində o, dildə mövcud olan sözlər arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri araşdırır. F.Nitsşe göstərirdi ki, dil uşaqların dil oyunlarına paralel oyun növü istehsal edir.

Jil Dölöz və Feliks Qatari “Min Plato” (Mille plateaux) adlı əsərlərində formal linqvistikanı və pedaqoji ənənəvi preskriptivizmi tənqid edirdilər. J.Dölöz və F.Qatariyə görə, subyektivləşmə və obyektivləşmə kompleks sosial əlaqələrin nəticəsidir. Məhz buna görə də, postmodern cəmiyyətdə linqvistika praqmatikadan asılıdır. Nitq hissələrini təsnifatlandırmaq və nitq aktı kateqoriyalarını qurmaq əvəzinə, J.Dölöz və F.Qatari sözlərin qarşılıqlı əlaqələrini söz sırası qrupu ilə əvəz etmişlər. Sözügedən nəzəriyyədə dil bütövlükdə söz sırasının komplekti, sözlə ifadə olunmayan fərziyyələr, hazırkı nitq aktları və s. kimi təqdim olunur. Ənənəvi yanaşmaya görə, sözlərlə hərəkətlər arasındakı əlaqə daxili, immanent olub informasiya mübadiləsi ilə səciyyələnir. Məhz buna görə də J.Dölöz və F.Qatari təsdiq edirlər ki, linqvistik əlaqələrin kökü ziyadəliyə (*redundancy*) gedib çıxır [7].

Ziyadəlik iki forma tələb edir: cəmiyyətdə sözlərin sintaktik təsnifatlandırılmasını tətbiq etmək üçün informasiyanın əhəmiyyətliyini ehtiva edən tezlik, digəri kommunikasiyanın subyektivliyi ilə əlaqədar olan rezonans. Xəbərlər, şəbəkə proqramları, audio və video yazılar, reklamlar

kimi müasir media formaları insanların nə düşünmələrini, nəyə baxmalarını, nəyi dinləmələrini, həyatdan nə gözləməli olduqlarını onlara demək üçün izafilikdən yararır. Beləliklə, J.Dölöz və F.Qatariyə görə, izafi (*redundant*) dil sistemində nə fərdiləşmiş diksiya, nə də tələffüzün subyektivi vardır. Orada kollektiv nitq məcmuyu mövcuddur: sözlər, hərəkətlər, emosiyalar dolayısıyla bir çox səs və simvollar vasitəsilə transfer edilmişdir. Nitq məcmuları kompleks konstruksiyalardır. Onlar sintaksis, semantika və fonetikanın dəyişməsindən asılıdır; tələffüz dəyişmələri, ifadə və immanent aktların dəyişməsi və s.

Praqmatikanın və diksiya məcmularının dil tədqiqinə daxil edilməsi superxəttiliyə aparıb çıxarır və bu da öz növbəsində, linqvistik elementlərin təsbit edilmiş xətti ardıcılığını aradan qaldırır. J.Dölöz və F.Qatari bunu *rizoma* modeli adlandırırlar. Bu model yüksək dərəcədə mücərrəd linqvistik modeldir. O, semiotik zəncirlər, güc strukturları (*power structures*), mədəniyyət, elm və sosial konfliktlər arasında ən yaxşı və ən pis kontaktları ehtiva edir. Rizomatik linqvistik strukturlar nə “ana dilin”ə, nə linqvistik universalələrə, nə ideal danışanlar, yaxud dinləyənlərə, nə də yekcins dil cəmiyyətlərinə malikdir. Bu dəyişməz əlamətlərin əvəzinə çoxsaylı dialekt və jarqonlar zahir olur və linqvistik güc dominant siyasi pozisiyadan doğur. Dil istifadəsinin rizoma strukturu qırıldıqda dil eyni, oxşar, yaxud alternativ xətlər üzrə yenidən formalaşır.

J.Dölöz və F.Qatari sosiolinqvistik nöqtəyi-nəzərdən dillərin “böyük” (major) və “kiçik” (minor) dil kimi ənənəvi təsnifinə qarşı çıxırdılar. Titul dil öz standartları ilə digər dillər üzərində dominantlıq edir. Titul dillə azlıqda olan dil arasındakı fərq sosial-siyasi amillərlə xarakterizə olunur. Titul dillər, həmişə olmasa da, rəsmi statusa malik olur. O, dövlət administrasiyasının, təhsilin, medianın dilidir. Məsələn, igilis dili Böyük Britaniyada, ABŞ-da, Kanada və Avstraliyada, ispan dili İspaniyada və ispandilli Latın Amerikasında, fransız dili Fransada, Kvebekdə (Kanadanın bir əyaləti) və s. titul dildir. Azlıq dilləri azlıqda olan etnolinqvistik qrupların dilidir. Azlıq dilləri müxtəlif səbəblərdən xalqlara, yaxud ərazilərə görə ayrıla bilər. Titul/azlıq fərqləndirməsini bütün dillərə şamil etmək olmaz. Bu, yerli şəraitə görə müəyyən olunur. Dilin statusunu müstəmləkəçilik, ərazi ilhaqı, miqrasiya kimi sosial-tarixi və iqtisadi-siyasi faktorlar təyin edir. Bəzi dillər ərazidən asılı olaraq azlıq və titul dil kimi ikili statusa malikdir. Məsələn, ispan dili İspaniyada və ispandilli Latın Amerikasında titul dil olduğu halda ABŞ-da azlıq dilidir. Analoji olaraq hind dili Hindistanda titul dildir, amma Böyük Britaniyada və Birləşmiş Ştatlarda azlıq dilidir. Qaraçı dili, yaxud

qaraçıların dili (*Romani, or language of gypsies*) Avropada danışılan ilk hind dilidir. Bu dil, xüsusən, miras dil kimi tanınır (8, s.13-15).

Beləliklə, postmodern linqvistika dil tədqiqinin P.Ramusun görüşlərində və Por-Royal qrammatikasında rast gəlinən preskriptivist xüsusiyyətlərini rədd edir. Məqsəd – nitq və kommunikasiya başda olmaqla, dilin gündəlik həyatla əlaqəsini bərpa etməkdir. Dil istifadəsində şifahi formaya qayıdış, habelə vizuallıq və işarələr sistemində səsə diskurs metodları kimi yanaşma linqvistik təhlildə postmodernist dönüşü əks etdirir. Bu dönüş dildə köhnə anlayışları istisna edir. Bundan əlavə, postmodernizm konkret tarixi, siyasi, iqtisadi, milli-irqi və gender kontekstlərində dil və təfəkkürün kəşimə nöqtələrini dəyişdirərək *aprior* proseslər qismində dil və təfəkkür haqqındakı maarifçilik fikirlərini bir kənara qoyur. Beləliklə, postmodernizm dillə ideologiyayı birgə nəzərdən keçirir. Ona görə də linqvistika öz preskriptiv tarixi ilə müqayisədə daha çox fraqmentlərə ayrılır. Postmodern dövrün dilçiləri dillə diskursu, subyektlə obyekt, sözlə fikirləri, tələffüzlə kontekst və gestləri yenidən birləşdirməyə səy edirlər (1, s.221-225).

Bir daha rizoma məfhumuna qayıdaq. A.Çessa rizoma anlayışını şərh edərkən Patrisa Orayliyə istinad edərək yazır: “Dölöz və Qatari *deterritorializasiyanın (deterritorialization)* kartoqrafik jesti kimi “rizoma” konseptini təklif edirlər. Bu, Qərb biliyinin möhkəm fundament üzərində qurulmuş şaxələri kimi sistemli şəkildə təşkil olunmuş “ağacşəkilli ideya” ilə ziddiyyət təşkil edir” (9, s.30). J.Dölöz və F.Qatari məsələyə belə aydınlıq gətirirlər: “Ağaclardan tənqə gəlmişik. Biz daha ağaclara, köklərə və rişələrə inanmamalıyıq. Onlar bizə çox iztirab verdilər. Biologiyadan tutmuş linqvistikaya qədər bütün ağcabənzər” mədəniyyət onlarda aşkarlanmışdır (Deleuse and Guattari, 1987, s. 15). Ağac modelini Noam Çomski (bəzən N.Çomskini “müasir linqvistikanın atası” adlandırırlar) tərəfindən irəli sürülmüş “qrammatik ağac” formulunda, habelə Frensis Bekonun (o isə “elmi metodun atası” titulu almışdır (D. Dennis 2006, s.11-12)) yaratdığı “idrak ağacı” fikrində də görmək olar. Burada hər şey iyerarxik şəkildə davam edir, bilik artan dixotomik xətlə taksonomik siniflərə/növlərə/kateqoriyalara ayrılır. Bunun əvəzinə, “rizoma, başlanğıcı və sonu olmayan, sadəcə çoxsaylı giriş, çıxış, əlaqə və təzahürləri olan soğanaq və kök yumrularının (kartof və çöl darısı, qidalılıq və əlaq otları) yeraltı sistemidir. Rizomalar dinamik, heterogen və qeyri-dixatomikdir; onlar yayır, sıxışdırır, birləşdirir, geri qaytarır, quraşdırır və s.” (9, s.30).

Postmodernizm və poststrukturalizm məfhumlarını bir qədər də dəqiqləşdirməyə çalışdıqda aydın olur ki, postmodernizm, yaxud postmodernist nəzəriyyə 1960-cı illərin sonu, 1970-ci illərin əvvəllərində Fransada ədəbiyyat nəzəriyyəsi haqqında diskussiyaların stimullaşdırdığı intellektual hərəkatı təsvir etmək üçün işlədilən poststrukturalizm məfhumunun sinonumudur. Bu hərəkat postmodernist əsərlərlə izah etdiyi prinsipləri dəyərləndirir, XX əsrin sonunda qərb mədəniyyətində ideoloji təbəddülatı təqdim edir. İrəli sürülən ideya ondan ibarətdir ki, “*reallıq*” dil üzərində qurulur, “*obyektiv*” həqiqət isə yoxdur.

Jan Fransua Lyotar (1984) sübut etməyə çalışırdı ki, post-sənaye və başdan-ayağa medialaşmış cəmiyyətlərdə biliyin statusu və təbiəti bilik əldə etmək məqsədilə ənənəvi metodları və əsasları müəyyənləşdirən böyük narrativlərin iflası ilə təbəddülatı uğramışdır. O, ümumiyyətlə, obyektiv həqiqətin olmasını inkar edirdi; reallıq şəklə, istehsal isə istehlaka hopmuşdur[11;12;13]. Fransız filosof və tənqidçi Jan Bodriyar vurğulayırdı ki, müasir kommuniikasiya və kütləvi informasiya vasitələrinin texniki imkanları o qədər genişlənmişdir ki, “*real*” haqqında təsəvvürə malik olmağı iddia etmək mümkün deyildir. Orijinallarsız, yaxud referentsiz bu təsvirlər illüziyalardır (*simulacra*). J.Bodriyar bununla bağlı 1992-ci il Körfəz müharibəsini, başqaları isə 11 sentyabr hadisələrini misal qismində göstərir. Qərbdə bu hadisələr virtual reallıq kimi qəbul edilir. J.Bodriyar isə bunu *hiperreallıq* adlandırır. [10, s. 782; 10]. Hazırda hiper-istehlakla xarakterizə olunan hipermodernizm, yaxud qloballaşma nəticəsində meydana gəlmiş altermodernizm, eyni zamanda rəqəmləşdirilmiş tekstualıq (mətnə uyğunluq) növünü tanıyandığı-modernizmi təklif edir. Bu yeni intellektual dünyada ümid etmək olar ki, ekoloji dərk də davranışlarımıza təsirsiz ötürməyəcək (12;13;14;15).

Biz postmodernizm dedikdə, həm də poststrukturalizmi nəzərdə tuturuq. Bu təmayülün tərəfdarları indiyədək terminin dəqiq tərifini verməyiblər. Strukturalizm insanların kollektiv şəkilə şərik olduğu işarələr sistemi analiyasını təcəssüm etdirir. Bu mənada o, F.dö Sössürün dil konseptinin funksionalist aspektindən çıxış edir. Poststrukturalizm isə işarələrlə insanlar arasındakı əlaqələri fundamental şəkilə götür-qoy edir. Mədəniyyət fenomeninə strukturalist yanaşmalar diskussiya obyektini kimi götürülən kontekstlərin analizindən faydalanırdı. Poststrukturalizm, əksinə, təkcə bir işarənin digərinə necə bağlanmasını yox, həmçinin insanın işarələri diskurs kimi necə dərk etdiyini də öyrənir. K.Silverman iddia edir ki, anlam (*signification*) diskurs vasitəsilə gerçəkləşir, diskurs

subyekti tələb edir və subyektin özü diskursun nəticəsidir [16,s.VII]. Başqa sözlə, anlam (signification) bir işarənin mənasında (meaning) yox, digər işarələrlə əlaqədə olan bir işarədə təcəssüm etmişdir. Anlam da işarələrdən istifadə edən insanlarla bağlıdır.

Lakin poststrukturalist perspektivlərin F.dö Sössürlə bağlı dərin kökləri 1950-1960-cı illərdə Fransada, 1970 və 1980-ci illərdə isə anqlosakson dünyasında populyarlıq qazanmış strukturalizm adlandırılan humanitar elmlərdəki düşüncə cərəyanlarından əvvəl gəlir. P.Kobley, öz əsərlərində F.dö Sössürü və strukturalizmi tənqid edən fransız linqvist E.Benvenisti poststrukturalizmin atası hesab edirdi [17, s.669; 18, 295-296; 19, 240-241]. E.Benvenist, əsasən, işarənin sərbəst təbiəti haqqında F.dö Sössürün müddəasındakı bəzi anomaliyaları göstərirdi. Belə ki, işarə ifadəolunan (signifié), konsept və səs qiymətində ifadəedəndən ibarətdir. Bununla belə, E.Benvenist anlamın sərbəst xarakterini, yəni işarə və reallıq (referent, yaxud obyekt) arasındakı əlaqəni kəşf etdi. F.dö Sössürün qəbul etdiyi işarədəki əlaqələr, hər iki mental hissə vacib məsələ kimi nəzərdən keçirilirdi: bir-biri ilə hətta üst-üstə düşəcək qədər yaxın olan səs forması və konsept. E.Benvenist göstərirdi ki, bu işarə və anlam birləşmək üçün çox əlverişlidir. Hamıya məlumdur ki, *cat* (pişik) sözü sərbəst şəkildə (ixtiyari olaraq) yalnız dördəyaxlı pişikkimilərə aiddir və hər yerdə mövcuddur. Aydındır ki, müxtəlif coğrafiyalarda bu heyvanı ifadə etmək üçün müxtəlif milli dillərdə fərqli üsullardan istifadə edirlər (müxtəlif cür adlandırılır). Məsələn: *chat*, *pişik*, *gatto*, *kouka* və s.[20].

Sonda qeyd etmək istəyirəm ki, rizomatik struktur kimi dilin postmodernist təqdimatı ənənəvi dil tədqiqatında rast gəlinən tarixi diaqrammatik strukturları alt-üst edir. O, dilin xətti və temporal ardıcılıqla inkişafı fikrini qəbul etməyərək göstərir ki, dil, alternativ olaraq zaman və məkan müstəvisində intəhasız yayılma xüsusiyyətinə malik olub ümummərkəzli (konsentrik) xarakter daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Penrod D. Linguistics // Victor E.Taylor, Charles E.Winquist. Encyclopedia of Postmodernism, page 2. Routledge. Taylor and Francis Group: 2004, 466p., pp..221-225.
2. Marcus Terentius Varro. M. TerentiVarronis De Lingua Latina Librorum Quae Supersunt. BiblioBazaar, 2009, 392 p.
3. Quintilianus M. F. InstitutioOratoria. CreativeMediaPartners, LLC, 2015, 566p.

4. Mirzə Kazımbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. Bakı, “Zərdabi LTD”, MMC, 2017, 1007 səh.
5. Philippe Verhaegen. *Signe et communication*. Armando Editore, 2010, 272 p.
6. Émile Benveniste. *Nature du signelinguistique*. E. Munksgaard, 1939, 7p.
7. Gilles Deleuze, Félix Guattari. *Capitalisme et schizophrénie: Mille plateaux*. Editions de Minuit, 1972, 645 p.
8. Montrul Silvina. *The Acquisition of Heritage Languages*. Cambridge University Press, 2015, 382 p.
9. Adsit-Morris Chessa. *Restorying Environmental Education: Figurations, Fictions, and Feral Subjectivities*. Springer, 2017, 151 p.
10. William J. Duiker, Jackson J. Spielvogel. *The Essential World History, Tom 2*. Cengage Learning, 2010, 544 p.
11. Jean Baudrillard. *La guerre du Golfe n'apaseulieu*. Galilée, 1991, 99p.
12. Bran Nicol. *Postmodernism and the contemporary novel: a reader*. Edinburgh University Press, 2002, 495 p.
13. Andrew Gibson. *Towards a Postmodern Theory of Narrative*. Edinburgh University Press, 1996, 301 p.
14. Eagleton, T.E. *The illusions of postmodernism*. Basil Blackwell, 161 p.
15. <http://www.bannedthought.net/India/PeoplesMarch/PM19992006/publications/post-modernism/Structuralism.htm>
16. Silverman, K. *The Subject of Semiotics*, Oxford: Oxford University Press, 1983, 320 p.
17. Cobley P. *Saussure: Theory of the Sign // Concise Encyclopedia of Philosophy of Language and Linguistics*. Edited by Alex Barber, Robert J Stainton, Elsevier, 2010, 836 p., pp. 665-733.
18. Cobley P. *The Routledge Companion to Semiotics*. Routledge, 2009, 424 p. (295-296)
19. Cobley P. *The Routledge Companion to Semiotics and Linguistics*. Routledge, 2005, 352 p. (240-241)
20. Julien Longhi. “Si Benveniste était le vrai père de la linguistique générale?”, *Acta fabula*, vol. 14, №7, “Ce qui a fait signe & ce qui fait sens”, Octobre 2013, URL: <http://www.fabula.org/acta/-document8163.php>, page consultée le 18 octobre 2018.

Идрис Аббасов

Постмодернистский взгляд на лингвистику

Резюме

В данной статье рассматриваются постмодернистские взгляды на лингвистику. Известно, что лингвистика – это изучение структурных отношений субъектов и объектов в мире и их связь с поведением человека. Постмодернизм (постструктурализм) является результатом структурализма. Это аналитический метод, который оказал огромное влияние на работу, которая реализуется в областях лингвистики, литературы, психологии и т. д. В результате постструктурализм критикует языковые и структуралистские теории, утверждая, что знание, истина и реальность происходят не от опыта, а от языка. Постмодернистский подход к языку кризисная структура разрушает исторические диаграммные структуры, найденные в традиционном изучении языка. Постмодернизм предполагает, что вместо языка, прогрессирующего в линейных и временных порядках, язык альтернативно перемещается через неограниченное расширение пространства и времени.

Idris Abbasov

Postmodernist view on linguistics

Summary

The present article examines postmodernist views on linguistics. It is known that linguistics is the study of structural relationships of subjects and objects in the world and their connection to human behaviour. *Postmodernism (poststructuralism)* is an outgrowth of structuralism. It is an analytical method which had a tremendous effect on work which realised in the fields of *linguistics*, literary, psychology etc.

In the result, poststructuralism criticizes linguistic and structuralist theories by arguing that knowledge, truth, and reality don't originate in experience, but in language. The postmodern approach to language as a rhizomatic structure subverts the historical diagrammatic structures found in traditional language study. Postmodernism suggests that instead of language progressing in linear and temporal orders, language alternatively moves through unlimited expansion across space and time.